

ASPECTE ALE GÂNDIRII SPECULATIVE LA PLATON ȘI ARISTOTEL

ȘTEFAN-DOMINIC GEORGESCU

Institutul de Filosofie și Psihologie „Constantin Rădulescu-Motru”
al Academiei Române, București

Abstract. *Plato and Aristotle on Speculative Thinking.* The main point of the present paper is that Plato and Aristotle set up the most important concepts that helped building speculative philosophy systems, throughout the entire history of Western philosophy. Moreover, the dialectical method – used by the modern philosophers – seems to originate in the works of the two famous Greek philosophers.

Keywords: speculative, dialectics, concept, idea, logic, category.

Dialectica la Platon.¹ Sistemul filosofic platonician reprezintă, fără îndoială, un moment de reorientare pentru filosofia antică greacă și, implicit, pentru filosofia occidentală. Desigur, această schimbare fusese anunțată încă de sofști, dar mai ales de Socrate, aceștia mutând interesul de pe cercetarea naturii pe investigarea conștiinței umane; cu alte cuvinte, odată cu Socrate filosofia câștigă cea de-a doua mare componentă a sa, și anume etica, după ce presocraticii puseseră accentul pe studiul naturii sau fizică. Logica va mai trebui să aștepte o perioadă de timp până la elaborarea sa sistematică, odată cu Aristotel. Aceasta deoarece, în ciuda amplitudinii și diversității temelor abordate, sistemul platonician nu conține o tratare elaborată a logicii; temele specifice acestei discipline filosofice se regăsesc sporadic în dialogurile lui Platon² și, de cele mai multe ori, ele sunt amestecate cu probleme de metafizică, etică sau teoria cunoașterii. O lectură nepărtinitoare a operei platonice îndreptățește ideea că Platon nici nu a intenționat să separe discuția problemelor logicii de celelalte domenii ale filosofiei și că se referea la chestiuni privitoare la logică numai în măsura în care lămurirea acestora servea la atingerea scopurilor propuse inițial, scopuri care țineau de alte discipline filosofice care erau de interes pentru filosoful grec³. Abia Aristotel va da o tratare separată a logicii, întemeind-o

¹ Textul a mai apărut, într-o variantă modificată, în Ștefan-Dominic Georgescu, *Logica lui Hegel. Structură și semnificații*, Ed. Academiei Române, București, 2009.

² Mai ales în dialogurile numite *logice*, *Parmenide*, *Sofistul*, *Theaitetos* și *Omul politic*.

³ Vezi Martha și William Kneale, *Dezvoltarea logicii*, I, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1974, trad. Cornel Popa, p. 26 și *passim*. Punctul de vedere al autorilor acestei lucrări potrivit căruia Platon ar fi fost ostil unei tratări separate a logicii formale pare a fi exagerat. Probabil că Platon prefera, din motive didactice, să trateze temele filosofice sub forma dialogurilor, iar nu scriind tratate. Iar o disciplină filosofică putea fi abordată separat numai într-un tratat cum va scrie Aristotel. În plus, Platon pare să prefere stilul narativ, tocmai pentru a putea ilustra de fiecare dată tezele sale prin recursul la exemple și aplicații. Este doar o dovadă a preferinței pentru un anumit stil, iar nu o dovadă a ostilității față de o anumită manieră de a trata o disciplină

ca știință filosofică autonomă, chiar dacă îi rezervă acesteia rolul de organon și nu o folosește în nicio altă lucrare. În ciuda acestei situații, nu se pot contesta contribuțiile lui Platon la evoluția logicii, el fiind acela care ridică multe dintre problemele care își vor găsi o tratare sistematică în logica lui Aristotel. Este vorba aici de cel puțin câteva teme majore ale logicii: statutul adevărului și al falsității și entitățile logice purtătoare ale acestora; inferențele valide; definiția⁴. Evident, discuția despre toate aceste subiecte nu apare într-o singură lucrare a lui Platon; ele sunt abordate în mai multe dialoguri și o considerare sistematică a lor este absolut îndreptățită, tocmai pentru a scoate la iveală deschiderile realizate de filosoful grec. Prin urmare, se poate vorbi despre o logică a lui Platon, care poate fi foarte ușor reconstruită și plasată la începutul unei istorii a științei logicii⁵. De altfel, Platon este primul dintre filosofi (evident, împreună cu maestrul său, Socrate, căruia gândirea occidentală îi datorează reabilitarea conceptului, redus de sofisti la o simplă convenție, precum și fixarea acestuia prin definiție⁶) care își va îndrepta privirile spre idei și va considera că realitatea ultimă este de natura gândului, depășind fiziologismul presocraticilor⁷. Este clar, în acest context, că pasul imediat următor trebuia să fie chiar elaborarea sistematică a unei științe a gândirii în sine, adică o logică, ceea ce va înfăptui Aristotel. Totuși, trebuie făcută o diferență clară între ontologia lui Platon și contribuțiile sale în domeniul logicii. Teoria Ideilor ține de domeniul celei dintâi și numai în mod accidental de cea de-a doua. De altfel, în ceea ce privește tratarea formală a logicii, Platon are foarte puține lucruri de spus. Nu există o clasificare a silogismelor, ci numai folosirea unor moduri și figuri în cadrul dialogurilor cu scopul de a ajunge la anumite concluzii; nu există decât rudimente ale teoriei judecății, în *Parmenide* și *Sofistul*; există preocupări evidente pentru a găsi definiții, dar nu se face nicăieri vorbire despre reguli ale definiției sau despre tipuri de definiții. În ceea ce privește ultimul aspect, se poate spune numai că Platon nu prea agreea definițiile ostensive, de vreme ce refuză deseori, în dialoguri, să accepte că, de pildă, frumosul ar fi o femeie frumoasă, un cal frumos etc. (răspunsuri pe care, de obicei, le primea de la interlocutorii săi care se ocupau cu sofistica). De altfel, a pretinde o astfel de abordare ar fi extrem de exagerat în cazul lui Platon, mai ales sub aspectul disciplinei discursului: în afară de dialogurile logice și, poate, de *Phaidon*, Platon pornește de la lucruri concrete și ajunge la definiții generale sau la distrugerea prejudecății autorului; cu alte cuvinte, el nu recurge la elaborarea de tratate, așa cum va face, ulterior, Aristotel, ceea ce îl

⁴ *Ibidem*, p. 26 și urm. Vezi și Anton Dumitriu, *Istoria logicii*, vol. I, Ed. Tehnică, București, 1993, p. 144.

⁵ O astfel de reconstrucție se regăsește în lucrarea lui Alexandru Surdu, *Introducere la dialogurile logice*, în Platon, *Opere*, VI, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1989.

⁶ Anton Dumitriu, *op. cit.*, p. 141.

⁷ Această apreciere ține, mai degrabă, de ontologia platoniană, iar nu de logică, miza fiind aceea a clarificării legăturii dintre idei și lucrurile sensibile. Totuși, se prefigurează o tratare a gândirii – adică o logică – separat de aplicațiile ei. Vezi și G. W. F. Hegel, *Prelegeri de istorie a filosofiei*, I, trad. D. D. Roșca, Ed. Academiei Române, București, 1963, p. 485 și *passim* și Anton Dumitriu, *op. cit.*, p. 144.

împiedică să aibă un punct de vedere riguros și sistematic în ceea ce privește logica. Folosirea miturilor, a metaforelor și figurilor de stil, a limbajului poetic și plin de alegorii se potrivește destul de puțin cu disciplina logicii⁸. În ciuda acestor lucruri și în ciuda faptului că, la Platon, nu se regăsesc contribuții legate de tratarea formală a logicii, sunt mai multe aspecte care nu pot fi neglijate într-o istorie a logicii.

Primul – și poate cel mai important lucru care privește logica speculativă – este acela legat de fixarea ideii ca formă aparte a gândirii. Hegel a recunoscut în ideea platonice ceea ce ulterior se va numi idee speculativă. Astfel, ideea speculativă – forma de bază a logicii speculative – este diferită de ideile subiective, pe care Hegel le va numi simple intuiții sau reprezentări și care au caracterul de a fi în mintea umană (*in mente*, cum se petrec lucrurile în cazul lui Aristotel)⁹. Caracteristica principală este aceea că aceste idei speculative se află dincolo de gândirea umană și acestea sunt cele care „posedă omul”¹⁰. Prin urmare, logica speculativă debutează, odată cu Platon, cu teza că, în afară de ceea ce se numește o idee obișnuită, intuitivă, sensibilă, există și ideea filosofică, speculativă, care, din punct de vedere ontologic, se referă la o altă realitate decât cea accesibilă prin simțuri și, din punct de vedere logic, se supune altor rigori. De pildă, genurile supreme despre care Platon discută în *Sofistul* sunt idei-forme care oglindesc realul și la care participă tot ceea ce este. Acestea sunt forme de reproducere a procesului lumii și raporturile dintre ele sunt guvernate de cu totul alte reguli decât cele pe care le respectă ideile obișnuite, intuitive¹¹.

În al doilea rând, în ciuda nepotrivirii dintre stilul platonice și disciplina logicii, există un aport evident chiar în ceea ce privește tratarea formală a logicii. Pe lângă necesitatea unei tratări separate a ideilor apare și ideea că relațiile dintre idei¹² există separat de relațiile dintre lucrurile sensibile, ceea ce îndreptățește și mai mult teza potrivit căreia Platon este primul filosof care are în vedere o doctrină a logicii¹³. Evident, este vorba despre o logică specială referitoare la ideile speculative, filosofice, numită și enantiologie¹⁴. Hegel, pe de altă parte, va introduce această disciplină în logica sa dialectico-speculativă, genurile supreme devenind, astfel, tot idei, dar idei în mintea lui Dumnezeu, studiul acestora fiind, de altfel, chiar

⁸ Această manieră de a scrie și de a trata problemele îl va face pe Hegel să spună că platonismul trebuie depășit, de vreme ce rămâne la această formă de expunere prin mituri și metafore. Vezi și G. W. F. Hegel, *op. cit.*, p. 472 și urm.

⁹ Plasarea *in mente* a ideilor este tratată pe larg de Alexandru Surdu în lucrarea *Teoria formelor prejudicative*, ediția a II-a, Ed. Academiei Române, București, 2005.

¹⁰ Față de ideile subiective, pe care omul le posedă, caracteristica ideii speculative este aceea că ea însăși se înstăpânește asupra minții umane, nefiind doar un simplu produs al proceselor obișnuite ale gândirii, ci rezultatul unei revelații. Vezi G. W. F. Hegel, *op. cit.*, p. 470.

¹¹ Alexandru Surdu, *Gândirea speculativă*, Ed. Paideia, București, 2000, p. 50 și urm.

¹² Relații care reprezintă conținutul dialecticii. Vezi Anton Dumitriu, *op. cit.*, p. 147.

¹³ Vezi și Alexandru Surdu, *Introducere la dialogurile logice*, în Platon, *op. cit.*, p. 16–18.

¹⁴ Idem, *Gândirea speculativă*, ed. cit., p. 52–53.

conținutul logicii elaborate de gânditorul german¹⁵. Mai mult decât atât: la Platon se prefigurează și o metodologie specifică, de vreme ce el este interesat nu numai de simplul joc al ideilor, ci și de relația dintre idei și realitatea sensibilă, pe care o concepe ca fiind una generativă¹⁶. În consecință, dincolo de tratarea separată a ideilor și a relațiilor dintre ele – logica propriu-zisă – există și o metodologie care are în vedere relația dintre idei și realitatea dată. În plus, dacă ideile platonice sunt ceea ce Hegel va numi idei speculative sau filosofice, metodologia, la rândul ei, ar trebui să fie o metodologie speculativă, care să ia în calcul relația dintre ideile speculative și realitatea dată. Cu această ocazie, Hegel va aduce o critică hotărâtă celor care iau ca separate domeniul transcendenței și cel al existenței, considerând că ideea nu este un simplu model exterior al realității sensibile, ci este legată substanțial de aceasta¹⁷. De altfel, această critică vizează o interpretare greșită a filosofiei platonice, pe care Hegel o vede ca punând temeiurile propriului său sistem, deși depășirea punctului de vedere platonice este, pentru filosoful german, inevitabilă. Chiar dacă recunoaște aceste merite lui Platon, Hegel îi va reproșa maniera nespeculativă în care tratează ideile din punct de vedere logic, neținând seama și de individualul concret, pe care îl va considera separat de idei și având caracterul unei simple părelnicii¹⁸.

Al treilea aspect ce trebuie menționat este cel privitor la dialectică. Mai întâi, Platon aduce precizări importante în ceea ce privește natura și rolul dialecticii, dar și tipurile de dialectică, chiar dacă nu face acest lucru explicit. Mai întâi, dialectica platonice se distinge de aceea a sofistilor prin faptul că nu se rezumă la simpla reducere la imposibil decât într-o primă etapă¹⁹. Aparte de acest lucru, scopul urmărit de Platon este cel constructiv, iar nu cel distructiv, ca în cazul sofistilor, care se mulțumeau să solicite o ipoteză de lucru, pentru ca ulterior să o ducă – uneori și prin recursul la greșeli logice, dar și prevalându-se de ignoranța interlocutorilor sau de lipsa lor de atenție – până la consecințe absurde ce decurgeau din ea, dovedind astfel că trebuie respinsă. Evident, sofistii versați în arta elocinței și eristicii puteau face acest lucru chiar cu două teze contradictorii, ca în celebrul exemplu în care doi sofisti alegeau două grupuri de oameni, unul dintre ei susținea teza A, altul teza $\sim A$,

¹⁵ G. W. F. Hegel, *Știința logicii*, trad. D. D. Roșca, Ed. Academiei Române, București, 1966, p. 32.

¹⁶ Alexandru Surdu, *Introducere la dialogurile logice*, în Platon, *op. cit.*, p. 18. Vezi și G. W. F. Hegel, *Prelegeri de istorie a filosofiei*, I, ed. cit., p. 486 și urm.

¹⁷ G. W. F. Hegel, *Prelegeri de istorie a filosofiei*, I, ed. cit., p. 486. Relația strânsă dintre transcendență și existență este observată, în mai multe ocazii, și de Alexandru Surdu, care păstrează, în mod legitim, separarea dintre cele două domenii, fără a le considera rupte unul de celălalt. Vezi și *Filosofia pentadice*, I. *Problema transcendenței*, Ed. Academiei Române, București, 2007. Chiar din schema generală a filosofiei pentadice se observă că Alexandru Surdu păstrează ideea de sorginte platonico-hegeliană a caracterului generativ al transcendenței. Vezi p. 67.

¹⁸ Este vorba despre ceea ce Alexandru Surdu va numi separarea ființei (gândirii) de existență. Vezi *Introducere la dialogurile logice*, în Platon, *op. cit.*, p. 31.

¹⁹ Martha și William Kneale, *op. cit.*, p. 18.

convingeau cele două grupuri, iar apoi făceau schimb de locuri și convingeau fiecare grup de contradictoria tezei respective. Este greu de spus dacă Platon a avut așa ceva în vedere, dar este probabil că a sesizat, cel puțin la nivel intuitiv, necesitatea respectării principiilor logicii²⁰ și a înțeles că maniera în care sofistii practicau dialectica era mai mult decât discutabilă. Prin urmare, chiar dacă Platon se folosește de dialectică pentru a distruge unele ipoteze, scopul său este acela de a ridica pe interlocutor dincolo de simpla părere, spre știință, și nicidecum de a-l împinge și mai mult în confuzie. În aceste condiții, dialogurile platonice nu se rezumă la a induce ideea că nu se poate ști nimic, deci căutarea cunoașterii nu merită efortul (cum procedau sofistii), ci urmăresc să arate că, deși oamenii cred că știu ceva și sunt foarte siguri de acel lucru, ei, de fapt, nu știu, deci trebuie să cerceteze mai departe. Această atitudine dă un cu totul alt sens dialecticii platonice, și anume sensul ei ascendent²¹, de ridicare la idee, deci de depășire a simplei aparențe și de căutare a esenței²². În mod evident, această accepțiune a dialecticii are un sens pozitiv²³, adică prin ea se urmărește fixarea unor puncte de sprijin pentru întregul sistem de idei. Lucrul apare și mai evident dacă se ține cont de faptul că scopul ca atare al utilizării dialecticii este tocmai găsirea definiției²⁴. Acest sens al dialecticii – metodă de căutare a definiției prin recursul la diviziune dihotomică²⁵ – îl va determina pe Hegel să afirme că meritul lui Platon este acela de a fi adus în discuție forma infinitului, adică forma gândirii, respingând formele finite ale intuiției și reprezentării²⁶. Finitul, specific sensibilității și reprezentării, este mereu caracterizat de trecerea în altul, nu ființează prin sine, deci nu poate ține de știință, de cunoașterea ideilor eterne. Urmând interpretarea hegeliană, concluzia care se desprinde este că Platon a stabilit, o dată pentru totdeauna, că formele logice trebuie să aibă caracterul universalității și să fie de natura gândirii, anticipând, într-un fel, tezele aristotelice privitoare la caracterul inefabil al individualului și la plasarea *in mente* a formelor logicii. Mai precis, potrivit lui Hegel, Platon nu accepta că logica poate opera cu nume proprii sau indivizi, ea trebuind să se ocupe de concepte universale.

Nu în ultimul rând trebuie menționată contribuția lui Platon în ceea ce privește rolul negativului în logică, la acest nivel el despărțindu-se categoric de eleați²⁷. Astfel, problema negativului se pune atât în legătură cu metoda diviziunii,

²⁰ Anton Dumitriu consideră că el le-a și exprimat explicit, chiar dacă nu în mod sistematic, în cadrul unei tratări riguroase a logicii. Vezi *Istoria logicii*, vol. I, ed. cit., p. 156–157.

²¹ *Ibidem*, p. 149.

²² Vezi Alexandru Surdu, *Introducere la dialogurile logice*, în Platon, *op. cit.*, p. 38.

²³ Martha și William Kneale, *op. cit.*, p. 18.

²⁴ *Ibidem*, p. 19. Vezi și Alexandru Surdu, *Introducere la dialogurile logice*, în Platon, *op. cit.*, p. 38.

²⁵ Alexandru Surdu, *Introducere la dialogurile logice*, în Platon, *op. cit.*, p. 39.

²⁶ „[...] împotriva acestei forme, a finitului, este îndreptată dialectica lui Platon. [...] dialectica platonice are ca scop să încurce reprezentările finite ale oamenilor și să le dizolve”, G. W. F. Hegel, *Prelegeri de istorie a filosofiei*, I, ed. cit., p. 505.

²⁷ G. W. F. Hegel, *Prelegeri de istorie a filosofiei*, I, ed. cit., p. 512–513.

cât și în legătură cu discuția referitoare la genurile supreme, în dialogul *Sofistul*. Cele două aspecte sunt intrinsec legate, de vreme ce definirea unui lucru duce, prin metoda diviziunii, la ideea acelui lucru, dar, în același timp, acel lucru este numai întrucât participă la genurile contrare. Astfel, la fiecare nivel al diviziunii, lucrul este mai bine circumscris (adică este fixat la nivelul identității, al Aceluiași) tocmai prin diferențierea sa de Altul²⁸. Prin urmare, niciodată definiția nu poate fi găsită numai prin recursul la Același, la identitate, ci mereu prin recursul la Altul. Dincolo de acest lucru, mai importantă este folosirea, de către Platon, a negativului în cadrul tablei genurilor supreme. Astfel, în cadrul relațiilor ce se stabilesc între genurile supreme – relații a căror natură nu este foarte clară, dar care, oricum, ar trebui să fie diferite de relațiile ce se stabilesc între lucrurile sensibile și idei²⁹ – puterea negativului se extinde peste tot, din vreme ce genurile supreme sunt permanent raportate la contrarul lor. Această putere a negativului este mai evidentă în cazul cuplului Același (identitate) – Altul (diferență, alteritate). Astfel, Același se determină, ca gen suprem, prin faptul că este altul sau diferit față de Altul; deci, participă la Altul. Pe de altă parte, Altul se determină ca fiind același sau identic cu sine, deci participă la Același. Sunt ușor de recunoscut aici elemente ale gândirii speculative hegeliene, în special acest concept al trecerii unei determinații în contrarul ei și fixării acesteia prin raportare la contrarul ei, schemă folosită de Hegel peste tot în prima parte a logicii sale, *Logica obiectivă*. Această situație îl îndreptățește pe Hegel să se refere la unitatea contrariilor și să afirme că Platon face dreptate negativului prin a sa tablă a genurilor supreme³⁰.

Evident, s-ar mai putea face vorbire și despre alte contribuții ale lui Platon la evoluția logicii, dar acestea își găsesc o tratare mult mai detaliată în operele lui Aristotel, ceea ce face ca lui Platon să îi revină numai meritul de a le fi descoperit primul. De pildă, este sigur că Platon a intuit ideea silogismului și că metoda diviziunii este o anticipare a doctrinei silogismului dezvoltată remarcabil de Aristotel. Unii istorici ai logicii consideră chiar că silogismul este o formă a diviziunii³¹, aceasta din urmă fiind chiar mai precisă. S-a făcut referire chiar și la o plasare a genurilor supreme în cupluri dialectice³², precum și la contribuțiile sale privitoare la relația dintre gândire și limbaj. Acestea din urmă sunt cu atât mai importante cu cât reprezintă o replică la adresa identificării ilicite făcute de sofști între gândire și limbaj³³. Aceste idei vor fi reluate de Aristotel sub diverse forme și își vor găsi o tratare sistematică și detaliată în lucrările celui mai important continuator al lui Platon.

²⁸ Vezi Alexandru Surdu, *Introducere la dialogurile logice*, în Platon, *op. cit.*, p. 44–45.

²⁹ *Ibidem*, p. 43. Alexandru Surdu argumentează că relațiile ar putea fi de amestec sau participare, dar că există riscul ca folosirea acestor termeni să genereze confuzii.

³⁰ G. W. F. Hegel, *Prelegeri de istorie a filosofiei*, I, ed. cit., p. 510.

³¹ Anton Dumitriu, *op. cit.*, p. 154–156.

³² *Ibidem*, p. 152. Teza aceasta apare și la Dan Bădăraș, *Categoriile lui Aristotel*, în *Scrieri alese*, I, Ed. Academiei Române, București, 1986.

³³ Anton Dumitriu, *op. cit.*, 157–158.

În consecință, există cel puțin câteva aspecte ale logicii platonice pe care Hegel se bazează în elaborarea propriei sale perspective privitoare la știința logicii. Mai întâi, este vorba despre fixarea universalului gândit ca esență și adevăr al lucrurilor și tratarea separată a ideilor, independent de lucrurile sensibile. În al doilea rând, Hegel, deși afirmă explicit că gândirii formale nu îi este accesibilă teoria platonice a ideilor³⁴, consideră că logica este o disciplină ce trebuie distinsă de alte discipline filosofice, fiind o disciplină ce tratează forme ale gândirii³⁵. Sensul acestei afirmații nu este acela că logica nu ar avea de-a face decât cu forme, ci că are un conținut concret, și anume ansamblul formelor gândirii luate în separația lor față de lucrurile sensibile. Mai apoi, Platon este unul dintre reprezentanții adevăratei dialectici, lucru recunoscut de Hegel, filosoful grec fiind cel care dă acesteia un sens pozitiv. În sfârșit, Hegel apreciază că Platon a sesizat corect valoarea negativului pentru gândirea speculativă, depășind poziția eleată și deschizând drum liber unei logici speculative ce valorifică din plin această categorie filosofică.

Logică și gândire speculativă la Aristotel. Considerat, alături de Platon, dascăl al neamului omenesc, Aristotel³⁶ continuă proiectul maestrului său, chiar dacă printr-o deplasare față de orientarea pe care Platon o dăduse gândirii filosofice. De altfel, după moartea autorului teoriei ideilor, nu Aristotel va fi acela care va primi conducerea Academiei, ci Speusip³⁷, situație care anticipează, la nivelul evenimentialului istoric, desprinderea Stagiritului de maestrul său, alături de care stătuse nu mai puțin de douăzeci de ani. Situația este explicabilă, o nouă perspectivă filosofică solicitând, în ceea ce privește condițiile exterioare de manifestare, o nouă școală, pe care Aristotel, de altfel, o și întemeiază: Lyceul.

În ciuda acestei despărțiri, Aristotel nu va rupe complet legătura cu tradiția platonice, el păstrând, la nivelul gândirii speculative, același principiu, și anume conceptul pus ca esențialitate a tot ceea ce este, conceptul pus drept conținut gândit al ființei. Mai exact, Platon și Aristotel sunt cei care plasează adevărul la nivelul conținutului gândit al lucrurilor, eliberând formele gândirii de intuiție, voință sau reprezentare și mijlocind tratarea separată a acestora, fie în mod implicit, cum o face Platon, fie în mod explicit și sistematic, cum o face Aristotel în *Organon*. În termeni hegelieni, este vorba despre fixarea universalului ca esență a lucrurilor³⁸, dar și despre faptul că tot ceea ce este se poate înțelege numai prin concept, prin raportare la gânduri. Fără a exagera, se poate spune că *Sofistul* lui Platon și *Organonul* și *Metafizica* lui Aristotel reprezintă, împreună, actele oficiale de naștere a gândirii

³⁴ G. W. F. Hegel, *Prelegeri de istorie a filosofiei*, I, ed. cit., p. 486.

³⁵ Idem, *Știința logicii*, ed. cit., p. 26.

³⁶ Idem, *Prelegeri de istorie a filosofiei*, I, ed. cit. p. 563.

³⁷ Diogenes Laertios, *Despre viețile și doctrinele filosofilor*, I, Ed. Minerva, București, 1997, trad. C. I. Balmuș, p. 255.

³⁸ Alfredo Ferrarin, *Hegel and Aristotle*, Cambridge University Press, United Kingdom, 2001, p. 131.

speculative, pe lângă faptul că ele conțin, de fapt, germenii tuturor tipurilor de logică despre care se va vorbi în cultura occidentală³⁹. Generic vorbind, în ceea ce privește locul său în sistemul științelor, logica lui Aristotel este gândirea care se gândește pe sine – *noesis noeseos* – sau gândirea care se întoarce autoreflexiv asupra propriei sale naturi și mișcări⁴⁰, dar nu este propriu-zis o știință, ci o propedeutică⁴¹. Această teză aristotelică va face carieră în istoria filosofiei occidentale, fiind preluată inclusiv de Kant și Hegel, ultimul plasând logica la începutul sistemului său și considerând că aceasta are drept obiect „[...] gândirea sau, mai precis, gândirea conceptuală”⁴². Aceasta este, de fapt, accepțiunea curentă a logicii aristotelice, considerată o știință a ideii universale ce tratează conceptele și relațiile dintre ele⁴³. Prin această determinare precisă a logicii ca știință a științelor⁴⁴ și prin fixarea clară a obiectului ei, Aristotel face un pas înainte față de modul în care Platon înțelegea să discute despre această disciplină filosofică.

Prima diferență semnificativă față de maniera platoniciană de tratare a problemei logicii ține, în cazul lui Aristotel, de metodă și limbaj. În lucrările Stagiritului nu se mai regăsesc binecunoscutele mituri la care recursese maestrul său, ci un limbaj mai degrabă sec, tehnic, precis care, în ciuda reproșurilor stilistice, servește mult mai bine scopului propus, și anume tratării separate a formelor gândirii, adică întemeierii logicii. Reușita Stagiritului este suficient de mare pentru ca aceste aspecte stilistice să nu mai aibă relevanță, Aristotel fiind considerat de către Hegel gânditorul care nu numai că a lăsat o tratare exhaustivă a logicii, dar de la care această logică nici nu a mai progresat în vreun fel⁴⁵. Pe lângă aceasta, Aristotel preferă o tratare sistematică a tuturor disciplinelor filosofice, pe care le integrează în primul sistem al filosofiei occidentale, chiar dacă Hegel apreciază ca acest sistem nu este rezultatul unei dezvoltări organice a Ideii speculative, ci rezultatul unei juxtapunerii a părților sale. În ciuda acestei acuze, Hegel recunoaște meritele lui Aristotel și consideră că filosofia acestuia este, în mod esențial, speculativă⁴⁶, una dintre contribuțiile principale ale Stagiritului fiind tocmai stabilirea conceptului ca formă fundamentală a gândirii speculative⁴⁷. Este greu de presupus că, la nivelul

³⁹ Pentru susținerea acestei afirmații, vezi Alexandru Surdu, *Introducere la dialogurile logice*, în Platon, *Opere*, VI, ed. cit., dar mai ales, în ceea ce privește contribuțiile lui Aristotel, Alexandru Surdu, *Teoria formelor prejudicative*, ed. cit., în special capitolul al treilea, *Concluzii general filosofice*.

⁴⁰ Anton Dumitriu, *op. cit.*, p. 180.

⁴¹ *Ibidem*, p. 187.

⁴² G. W. F. Hegel, *Știința logicii*, ed. cit., p. 25.

⁴³ Anton Dumitriu, *op. cit.*, p. 188-192.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 188.

⁴⁵ G. W. F. Hegel, *Prelegeri de istorie a filosofiei*, I, ed. cit., p. 643.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 563.

⁴⁷ *Ibidem*. Vezi mai sus: realitatea se înțelege numai prin raportare la concept, prin oglindirea acesteia în concept (*speculum* = oglindă). De asemenea, vezi și G. W. F. Hegel, *Enciclopedia științelor filosofice. Logica*, trad. D. D. Roșca, Virgil Bogdan, Constantin Floru, Radu Stoichiță, Ed. Humanitas, București, 1995, p. 46: „[...] gândirea speculativă [...] posedă, în afară de formele comune, și forme proprii, a căror formă generală este *conceptul*” (subl. în orig.).

intenției, Aristotel ar fi vrut să elaboreze un sistem care să respecte exigențele gândirii speculative (caracter organic, sistematicitate, deducție a categoriilor, dezvoltare, procesualitate etc.), dar este cert că Aristotel preferă o exprimare conceptuală a gândului filosofic (față de Platon, care prefera exprimarea mitico-metaforică)⁴⁸ și, în plus, recurge la un limbaj tehnic. În aceste condiții, Hegel este obligat să accepte că Aristotel este mult mai aproape de forma specifică de exprimare a gândului filosofic – conceptul – și că logica sa, la fel ca întreaga sa filosofie, reprezintă un progres substanțial față de Platon.

În al doilea rând, la nivelul unei dezvoltări istorice a ideii filosofice – evident, este vorba despre perspectiva hegeliană asupra istoriei filosofiei, văzută ca disciplină filosofică, nu istorică – meritul lui Aristotel, față de Platon, este reprezentat de depășirea poziției universalului platonian inert, separat de realitatea empirică și lipsit de activitate⁴⁹. *Energeia* aristotelică este cea care aduce cu sine principiul vieții, deci principiul universalului activ. Mai exact, principiul mișcării, al evoluției este universalul pus ca scop (sau *logos*-ul pus ca scop): forma nu mai este separată de materie la nivel ontologic, ci este activă în materie, este ceea ce determină interior materia. Astfel, forma se activează pe sine prin *energeia*, realitatea fiind cea care se adecvează la concept⁵⁰. În mod clar, aceste considerații țin mai mult de metafizica aristotelică decât de logică, dar relevanța lor pentru gândirea speculativă constă în faptul că Aristotel dă o determinare mai precisă a raportului dintre concept și realitate, față de Platon, care le păstrase strict separate. Din acest punct de vedere trebuie să se țină seama de faptul că legătura dintre universal și individual își găsește o mai clară fixare grație logicii lui Aristotel, care pune universalul ca esență a individualului⁵¹. Astfel, logica lui Aristotel capătă relevanță ontologică, având ca obiect formele-idei sesizate direct de intelectul activ, *noesis*⁵². Dacă lucrurile stau astfel, atunci este evident că logica lui Aristotel, pe de o parte, nu poate fi privată de ontologia Stagiritului, iar, pe de altă parte, nu este o logică formală în sens contemporan, logico-matematic, ci o logică a formelor, mai precis a formelor-idei, *morphe*⁵³. De aici preia Hegel ideea unei logici formale, în sensul că logica formală este o tratare a formelor logicii prin care gândirea este pusă numai în relație cu sine, autoreflexiv, fiind propriul său conținut⁵⁴. Prin urmare, logica lui Aristotel este formală în sensul că se ocupă de forme, dar nu în sensul că se ocupă de forme goale, cum vor aprecia unii reprezentanți ai logicii contemporane⁵⁵. De fapt, formele aristotelice sunt tocmai cele mai pline de conținut, de vreme ce cuprind esența

⁴⁸ Alfredo Ferrarin, *op. cit.*, p. 108.

⁴⁹ G. W. F. Hegel, *Prelegeri de istorie a filosofiei*, I, ed. cit., p. 579–580.

⁵⁰ Alfredo, Ferrarin, *op. cit.*, p. 107–108, 115, 132.

⁵¹ Anton Dumitriu, *op. cit.*, p. 188.

⁵² *Ibidem*, p. 191–193.

⁵³ *Loc. cit.*

⁵⁴ G. W. F. Hegel, *Știința logicii*, ed. cit., p. 25 și urm.

⁵⁵ Vezi, de pildă, critica lui Anton Dumitriu la adresa unor logicieni precum Charles Serrus, J. Łukasiewicz sau Heinrich Scholz, în *op. cit.*, p. 192–193.

tuturor lucrurilor; pe bună dreptate Hegel a considerat că Aristotel nu elaborează o logică a formelor abstracte, ci că logica sa este o determinare mai precisă a conceptului concret⁵⁶ și reprezintă un progres față de Platon.

Dincolo de expunerea acestor delimitări față de filosofia lui Platon, care rămâne, desigur, la nivelul principiilor, există numeroase aspecte ale concepției aristotelice care îndreptătesc afirmația de mai sus potrivit căreia filosofia sa este, în esență, una speculativă, iar logica sa, în special, are o însemnată importanță pentru ceea ce se va numi, ulterior, logică speculativă. Astfel, în afară de ceea ce împărtășește cu Platon – și anume faptul că îndreaptă cugetarea filosofică de la intuiție, percepție, reprezentare sau voință către concept –, trebuie avută în vedere și o precisă delimitare a logicii în genere față de alte discipline. Astfel: logica este diferențiată de gramatică, prima fiind studiul formelor gândirii, iar cea de-a doua studiul general al cuvintelor; logica este distinctă de psihologie, aceasta din urmă ținând de maniera de constituire, în funcție de contextul istoric, a reprezentărilor și reacțiilor ființei umane în fața unor situații concrete; în fine, logica se distinge de metafizică, prima fiind studiul gândirii care înțelege lucrurile, a doua fiind studiul gândirii în măsura în care aceasta constituie lucrurile⁵⁷. Mai ales ultima distincție este importantă, din vreme ce ea precizează clar domeniul logicii, precum și obiectul acesteia, și anume gândirea luată în sine, ca formă. Cum s-a văzut mai sus, aici se originează, cel mai probabil, teza pe care Hegel o plasează la începutul logicii sale, potrivit căreia logica are propriul său conținut, și anume formele pure ale gândirii sau gândirea raportată numai la sine⁵⁸. De asemenea, o replică polemică la adresa acestei teze o reprezintă și identificarea pe care o va face Hegel între logică și ontologie⁵⁹, precum și tentativa sa de a transforma metafizica într-un capitol al logicii⁶⁰. Astfel, plecând de la faptul că Aristotel, deși a descoperit și tratat separat formele logicii, nu le-a folosit nici măcar o dată în metafizica sa⁶¹, se poate înțelege distincția dintre logica obiectivă (care urma să înlocuiască vechea metafizică, din care nu face parte și aceea a lui Aristotel, ci forma pe care o luase aceasta în

⁵⁶ G. W. F. Hegel, *Prelegeri de istorie a filosofiei*, I, ed. cit., p. 651–652 și *passim*.

⁵⁷ David Ross, *Aristotel*, Ed. Humanitas, București, 1998, p. 29–31.

⁵⁸ G. W. F. Hegel, *Știința logicii*, ed. cit., p. 26. Alfredo Ferrarin, în *op. cit.*, p. 147 și urm., afirmă că logica lui Aristotel este știința în cadrul căreia gândirea, separată de orice conținut empiric, devine propriul său obiect.

⁵⁹ Hegel se referă la acest lucru chiar în debutul subcapitolului *Metafizica*, din cadrul capitolului dedicat filosofiei lui Aristotel. Vezi G. W. F. Hegel, *Prelegeri de istorie a filosofiei*, I, ed. cit., p. 579. De altfel, și Anton Dumitriu atrage atenția ca toate formele logicii lui Aristotel, categoriile ca noțiuni de maximă generalitate, judecățile și silogismul au caracter ontologic și sunt posibile numai prin raportare la realitate. Vezi *Istoria logicii*, ed. cit., p. 195, 203, 219.

⁶⁰ Ceea ce, de altfel, și face în ambele variante ale logicii sale, în prima parte a *Enciclopediei științelor filosofice*, precum și în *Știința logicii*. Vezi și Alfredo Ferrarin, *op. cit.*, p. 130.

⁶¹ Pierre Aubenque, în lucrarea sa *Problema ființei la Aristotel*, trad. Daniela Gheorghe, Ed. Teora, București, 1998, p. 200, afirmă că Hegel este primul care a realizat că Aristotel nu a folosit niciodată silogismul în metafizica sa.

perioada medievală și chiar la unii gânditori moderni⁶²) și cea subiectivă (logica propriu-zisă), fiecare având conceptele ei precise. Conceptele logicii aristotelice sunt tratate de Hegel la începutul logicii subiective și nu apar deloc în logica obiectivă, aceasta dovedind faptul că filosoful german considera ca inadecvate conceptele logicii aristotelice pentru tratarea problemelor metafizicii (sau problemelor vechii metafizici), fie că era vorba despre cea aristotelică, fie despre alt tip de metafizică. Așa întrevăde, probabil, Hegel necesitatea unui nou tip de logică, adecvată pentru un alt domeniu decât cel în care este utilizabilă logica de tip aristotelic. De altfel, Hegel chiar considera că logica lui Aristotel nu este una speculativă⁶³, ci o logică a determinațiilor finite, ba chiar a intelectului⁶⁴. În ceea ce privește caracterul finit al determinațiilor logicii aristotelice, spusele lui Hegel sunt destul de neclare. Astfel, filosoful german recunoaște că Aristotel pune în evidență conceptul determinat în sensul că tot ceea ce este trebuie să ia forma conceptului, concept prin care gândirea se ridică dincolo de sensibilitate și reprezentare⁶⁵, deci concept prin care ne este furnizată esența unui lucru. De asemenea, maniera lui Aristotel este una speculativă, din vreme ce motivul pentru care acesta examinează lucrul din mai multe puncte de vedere este acela de a scoate din el conceptul⁶⁶. Acest lucru se realizează prin intermediul doctrinei categoriilor⁶⁷, care reprezintă tot atâtea puncte de vedere asupra obiectului, angrenate într-un „joc dialectic”⁶⁸ ce urmărește obținerea conceptului. Totuși, dacă formele logicii aristotelice sunt formele intelectului, dacă ele sunt determinațiile finite ale lucrurilor, așa cum apreciază Hegel, este mai greu de acceptat că ele contribuie la determinarea conceptului. De fapt, Hegel înțelege – în cazul tratării logicii lui Aristotel – prin forme finite formele gândirii aplicate la reprezentare⁶⁹, adică formele care au drept conținut un material luat de la nivelul intuiției. Probabil că Hegel se referă aici la utilizarea efectivă a conceptelor logicii aristotelice în vederea clasificării obiectelor din diferite științe prin intermediul genurilor și speciilor, de pildă în biologie, un domeniu favorit al Stagiritului. Evident, genurile și speciile sunt aici finite, determinate, dar nu în sens cantitativ, numeric, ci în sens calitativ. De fapt, din tratarea logicii lui Aristotel în cadrul *Prelegerilor de istorie a filosofiei* ale lui Hegel, nu este clar dacă, atunci când se referă la determinații finite, filosoful german are în vedere noțiunea, judecata, silogismul, categoriile, speciile, genurile sau pe toate laolaltă. Din acest motiv este mai plauzibilă ideea că discuția este de natură metodologică, în sensul

⁶² În logica obiectivă a lui Hegel se regăsesc multe dintre conceptele metafizicii lui Aristotel, precum substanță, cauză, necesitate, unul, infinitate, cantitate, identic, opus etc.

⁶³ G. W. F. Hegel, *Prelegeri de istorie a filosofiei*, I, ed. cit., p. 653.

⁶⁴ *Ibidem*.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 573–574.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 574.

⁶⁷ Pierre Aubenque, *op. cit.*, p. 294.

⁶⁸ *Loc. cit.*

⁶⁹ G. W. F. Hegel, *Prelegeri de istorie a filosofiei*, I, ed. cit., p. 644.

că Hegel are în vedere maniera de utilizare a conceptelor logicii aristotelice. Astfel, de pildă, noțiunea, judecata și silogismul pot fi reduse la propriile lor scheme simbolice, ceea ce duce la identificarea noțiunii cu sfera sa, a judecății cu o expresie de genul $f(x)$ (funcție propozițională), iar a silogismului cu un simplu calcul⁷⁰. Astfel, silogismul devine o simplă implicație⁷¹. Evident, acest lucru i se poate reproșa lui Hegel însuși, care se folosește de formele aristotelice în logica sa speculativă, în loc să introducă forme specifice ale acestei logici, așa cum anunțase⁷², sau dă aceleași denumiri formelor logicii speculative. Mai clar se exprimă Hegel atunci când se referă la categorii, care au în comun faptul că se spun despre ceva (în afară de substanță), deci fixează într-un fel determinat obiectul, spun ceva precis despre el. Astfel, categoriile sunt predicamente care determină univoc lucrul despre care se spun⁷³. Pe lângă aceasta, este de presupus că Hegel se referă și la silogism ca formă finită de vreme ce afirmă că, în logica lui Aristotel, apar „formele finite care intervin la inferența de la ceva la altceva”⁷⁴. Oricum ar sta lucrurile, este destul de clar că Hegel înțelege prin forme finite formele care se aplică la reprezentare și care fac legătura dintre gândire și intuiția exterioară⁷⁵. O altă precizare care ar servi la lămurirea conceptului hegelian de formă finită este aceea că logica lui Aristotel este o metodă generală a științelor finite, adică a științelor care au un obiect exterior bine precizat și delimitat⁷⁶. Astfel, aceste forme finite ar sluji necesităților științifice, în principiu fiind vorba aici de clasificare, diviziune etc. Pretenția lui Hegel – pretenție îndreptățită din punct de vedere speculativ, dar destul de greu de avut în vedere în cazul unei logici care nu se pretindea speculativă – ar fi fost ca formele logicii lui Aristotel să fie deduse din Idee, în mod sistematic⁷⁷. Mai exact, numai în măsura în care formele logicii lui Aristotel ar fi fost momente ale Ideii speculative, ar fi fost ele adevărate⁷⁸. Aristotel însă și întreaga tradiție de după el au luat aceste forme ca fiind separate, fără a le deduce unele din altele și fără a arăta că autenticul lor conținut este tocmai Ideea speculativă, deci fără a pune în evidență faptul că logica trebuie să fie speculativă. Evident, pretenția lui Hegel este puțin exagerată, pentru că aceasta ar fi însemnat, în primul rând, ca Aristotel să scrie

⁷⁰ Caracterul deficitar al acestor interpretări este luat în discuție de Alexandru Surdu, în *Definiția aristotelică a silogismului*, în *Probleme de logică*, vol. IV, Ed. Academiei Române, București, 1972.

⁷¹ Ion Didilescu, Petre Botezatu, *Silogistica*, Ed. Didactică și pedagogică, București, 1976, p. 69. Autorii români expun acest punct de vedere care aparține mai ales reprezentanților logicii matematice, în speță logicianului polonez J. Łukasiewicz.

⁷² G. W. F. Hegel, *Enciclopedia științelor filosofice. Logica*, ed. cit., p. 46.

⁷³ *Ibidem*, p. 575, 644. Vezi și Martha și William Kneale, *op. cit.*, p. 39 și urm. Categoriile au, potrivit acestor autori, strict un rol de clasificare.

⁷⁴ G. W. F. Hegel, *Prelegeri de istorie a filosofiei*, I, ed. cit., p. 644.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 651.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 653.

⁷⁷ Alfredo Ferrarin, *op. cit.*, p. 40.

⁷⁸ G. W. F. Hegel, *Prelegeri de istorie a filosofiei*, I, ed. cit., p. 652–653.

logica lui Hegel și, în al doilea rând, ca logica tradițională să nu mai existe. Din nou, probabil, Hegel are în vedere nu formele logicii aristotelice ca atare, ci metoda de utilizare a lor, mai ales că Hegel consideră că logica Stagiritului este o istorie naturală a formelor finite⁷⁹, ba chiar o logică a intelectului⁸⁰: în aceste condiții este greu de acceptat că aceste forme ar fi trebuit să satisfacă exigențele speculative; aceasta, poate, numai ca moment al procesului speculativ. De fapt, Hegel integrează formele logicii aristotelice în propria sa logică speculativă, dar nu este foarte sigur că acestea nu sunt cu totul altceva decât formele despre care vorbește Aristotel. De pildă, într-o interpretare⁸¹, silogismul reprezintă modul în care universalul se actualizează în particular (la nivel logic) și chiar în individual, dar și forma prin care se trece de la potență la act. Urmând maniera hegeliană de înțelegere a textelor aristotelice, ar fi vorba despre Ideea care trece de la abstract la concret, de la universalul indeterminat la o mai precisă determinare. Dar, dacă aceasta este puterea silogismului, atunci este greu de înțeles de ce spune Hegel că Aristotel este părintele logicii intelectului și nu pune deloc accentul pe faptul că Stagiritul este și părintele logicii speculative. În plus, silogismul apare la Aristotel numai în logică, în timp ce Hegel îl folosește în multe alte contexte. Toate aceste considerații ridică în mod legitim întrebarea dacă Hegel folosește chiar silogismul aristotelic sau o cu totul altă formă, specifică logicii speculative.

Indiferent de aceste considerații despre logica lui Aristotel, există și alte elemente pe care Hegel le recunoaște ca fiind de o semnificativă relevanță pentru evoluția logicii speculative. Mai întâi, utilizarea conceptelor logicii Aristotelice reprezintă ridicarea gândului filosofic la nivelul conceptului determinat. Astfel, ideea categoriilor este aceea de a reuni realul sub concept⁸², dar fără a ignora determinațiile reprezentării și intuiției (adică realitatea dată, pur și simplu, accesibilă prin simțuri) – așa cum procedase Platon – ci, dimpotrivă, căutând determinarea (*horos*) fiecărui lucru fără a-l reduce la idei abstracte⁸³. De altfel, acesta este și rolul categoriilor, și anume de a fixa diferențele dintre obiectele concrete⁸⁴, de a determina, de a limita. Nu numai noțiunea, prin definiție⁸⁵, dar și judecata are acest rol, iar silogismul este

⁷⁹ John Grier Hibben, în *Hegel's Logic: An Essay in Interpretation*, Batoche Books Limited, Ontario, Canada, 2000, p. 11, consideră, în mod ciudat, că logica lui Hegel însuși este o istorie naturală a categoriilor; ceea ce, în lumina spuselor lui Hegel despre logica aristotelică, este cel puțin discutabil.

⁸⁰ G. W. F. Hegel, *Prelegeri de istorie a filosofiei*, I, ed. cit., p. 654.

⁸¹ Anton Dumitriu, *Istoria logicii*, vol. I, ed. cit., p. 218 și urm.

⁸² G. W. F. Hegel, *Prelegeri de istorie a filosofiei*, I, ed. cit., p. 563.

⁸³ Prin raportarea la individual, afirmă Hegel, universalul primește determinația acestuia, adică este mai concret, *ibidem*, p. 575, 644–645.

⁸⁴ Porfir, *Comentarii la Categoriile lui Aristotel prin întrebare și răspuns*, în *Comentarii la Categoriile lui Aristotel: Porfir, Dexip, Ammonius*, trad. Constantin Noica, Ed. Moldova, Iași, f. a., p. 45–46.

⁸⁵ Martha și William Kneale traduc „*horos*” prin „definiție”, iar Hegel folosește, pentru același termen grecesc, „determinație”. Vezi Martha și William Kneale, *op. cit.*, p. 44, și G. W. F. Hegel, *Prelegeri de istorie a filosofiei*, I, ed. cit., p. 575.

cel care aduce cu sine și necesitatea acestei determinații precise a lucrurilor⁸⁶. Astfel, în judecată, predicatul (conceptul) este cel care determină subiectul (substratul), iar silogismul le reunește pe acestea prin termenul mediu, punând astfel în evidență necesitatea legăturii dintre cele două părți ale judecății. Eroarea pe care o sesizează Hegel este folosirea acestor forme în manieră intelectuală, ca simple scheme, când, de fapt, acestea sunt cu totul altceva⁸⁷. De pildă, dacă se interpretează schematic, în judecată subiectul este inert, iar determinarea sa este dată de un agregat de predicate, alăturate exterior. În propoziția speculativă, pe de altă parte, există o mișcare de la subiect spre predicat, niciunul dintre ele nefiind absolutizat⁸⁸. Din acest motiv, forma judecății nu este potrivită pentru exprimarea adevărilor speculative⁸⁹. La fel, silogismul nu este considerat ca fiind forma universală a adevărului⁹⁰, aceasta dovedindu-se a fi Ideea⁹¹. Și aceste afirmații trebuie luate sub rezerva că este discutabil dacă Hegel are în vedere exact același lucru ca și Aristotel sau se referă, încă o dată, la alte forme logice pe care nu le numește explicit.

În concluzie, influența lui Aristotel asupra logicii speculative hegeliene se extinde pe mai multe direcții. Mai întâi, tratarea separată a logicii, ca efect al eliberării gândirii de conținutul ei dat de reprezentare și ca întoarcere a gândirii asupra sieși: aceasta va fi semnificația tratării formale a logicii la Hegel, mai precis gândirea care face din ea însăși propriul conținut⁹²; apoi, plasarea adevărului la nivelul conceptului, al gândirii, și determinarea mai precisă a conceptelor, precum și a relației dintre acestea și realitatea dată la nivelul reprezentării; ideea medierii și necesitatea la nivelul silogismului, și, nu în ultimul rând, relația dintre logică și ontologie.

⁸⁶ Martha și William Kneale, *op. cit.*, p. 77; G. W. F. Hegel, *Prelegeri de istorie a filosofiei*, I, ed. cit., p. 646.

⁸⁷ G. W. F. Hegel, *Prelegeri de istorie a filosofiei*, I, ed. cit., p. 654.

⁸⁸ Alfredo Ferrarin, *op. cit.*, p. 146-147.

⁸⁹ *Ibidem*, 146. Vezi și G. W. F. Hegel, *Știința logicii*, ed. cit., p. 72.

⁹⁰ G. W. F. Hegel, *Prelegeri de istorie a filosofiei*, I, ed. cit., p. 649.

⁹¹ Idem, *Știința logicii*, ed. cit., p. 825.

⁹² *Ibidem*, p. 26.